

یادداشت‌های روزانه

محمد علی فیروغنی

از سفر کنفرانس صلح پاریس

دسامبر ۱۹۱۸ - اوت ۱۹۲۰

www.ketab.ir

به خواستاری ایرج افشار

به کوشش محمد افشین وفایی و پژمان فیروزبخش

-
افشین وفایی، محمد، ۱۳۵۹ -	سرشناسه:
یادداشت‌های روزانه محمدعلی فروغی از سفر کنفرانس صلح پاریس،	عنوان و نام پدیدآور:
دسامبر ۱۹۱۸ - اوت ۱۹۲۰	
تهران: سخن، ۱۳۹۴.	مشخصات نشر:
۷۳۶ ص.	مشخصات ظاهری:
۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۷۴۱-۳	شابک:
فیبای مختصر.	وضعیت فهرست‌نویسی:
فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: http://opac.nli.ir قابل دسترسی است	یادداشت:
کتاب حاضر به سفارش ایرج افشار تهیه شده است.	یادداشت:
فیروزبخش، پژمان، ۱۳۶۲ -	شناسه افزوده:
۳۸۰۰۳۸۹	شماره کتابشناسی ملی:
-

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری
شماره ۲۸ - تلفن ۵۰۶۲-۶۶۴

www.sokhanpub.com
Email: info@sokhanpub.com

یادداشت‌های روزانه محمدعلی فروغی
از سفر کنفرانس صلح پاریس
دسامبر ۱۹۱۸ - اوت ۱۹۲۰

به خواستاری ایرج افشار

به کوشش:

محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش

طراح جلد:

حسن کریم‌زاده

تهیه و انتخاب عکس‌ها:

سعید لیان

آماده‌سازی عکس‌ها:

محسن طالبی آبکناری

چاپ اول: ۱۳۹۴

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: بیوک رضایی

لینوگرافی: کوثر

چاپ: چاپ‌خانه دایره سفید

تیراژ: ۲۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۷۴۱-۳

ISBN: 978-964-372-741-3

تلفن تماس برای تحویل کتاب در منزل و محل کار: ۶۶۹۵۳۸۰۴ و ۶۶۹۵۳۸۰۵

فهرست مطالب

یادداشت		یازده
مقدمه		نوزده
روزنامه سفر پاریس		
ربیع الاول ۱۳۳۷		۱
ربیع الثانی ۱۳۳۷		۱۸
جمادی الاولی ۱۳۳۷		۴۲
جمادی الآخره ۱۳۳۷		۶۵
رجب ۱۳۳۷		۸۸
شعبان ۱۳۳۷		۱۱۳
رمضان ۱۳۳۷		۱۳۷
شوال ۱۳۳۷		۱۵۸
ذی القعدة ۱۳۳۷		۱۸۰
ذی الحجة ۱۳۳۷		۲۰۵
محرم ۱۳۳۸		۲۲۷
صفر ۱۳۳۸		۲۵۰
ربیع الاول ۱۳۳۸		۲۶۷
ربیع الثانی ۱۳۳۸		۲۸۰
جمادی الاولی ۱۳۳۸		۲۹۷

۳۲۱	جمادی‌الآخره ۱۳۳۸
۳۴۵	رجب ۱۳۳۸
۳۶۵	شعبان ۱۳۳۸
۳۸۳	رمضان ۱۳۳۸
۴۰۹	شوال ۱۳۳۸
۴۳۵	ذی‌القعدة ۱۳۳۸

پیوستها

۴۵۷	ایران در ۱۹۱۹
۴۷۱	نامه خصوصی به محمود وصال (وقارالسلطنه)
۴۷۹	نطق فروغی در کنفرانس صلح پاریس در ۱۹۱۹
۴۸۹	جواب فروغی به مطبوعات انگلیس

فهرستها

۴۹۵	اشخاص
۵۲۱	جایها و ابنیه
۵۴۰	ادارات و سازمانها و تشکلات، منصبها، دول و غیره
۵۵۸	کتابها، روزنامه‌جات، مجله‌ها، نمایشنامه‌ها و نمایشها
۵۶۳	لغات و اصطلاحات

تصاویر

۵۸۳	دریاره تصاویر
-----	---------------

یادداشت

واپسین روزهای سال ۱۳۹۰ بود که کپی دفترچه‌ای قدیمی و متن حروفچینی شده آن را که چند صفحه‌اش به خط استاد فقید ایرج افشار غلط‌گیری شده بود در منزل ایشان دیدیم. چند صفحه‌ای که خواندیم معلوم شد رساله‌ای است عمده در شرح حال محمدحسین فروغی ذکاءالملک و اوضاع و احوال روزگار وی به خط و انشای فرزندش محمدعلی فروغی. از دوست ارجمند، آرش افشار جویای مطلب شدیم. گفتند پدرم زمانی که یادداشتهای روزگار جوانی محمدعلی فروغی را آماده چاپ می‌کرد از من خواست تا یکی از نوادگان وی را که احتمالاً مقیم امریکا است پیدا کنم. پس از مدتی آقای جمشید فروغی نوه محمدعلی فروغی را در واشنگتن یافتیم و بدین ترتیب باب مکاتبه میان پدرم و ایشان باز شد. در آخرین سفری که پدرم برای معالجه به امریکا آمد، آقای جمشید فروغی فتوکپی رساله یادشده را برای پدرم فرستاد و بنا بود که دیگر دفترهای یادداشت محمدعلی فروغی را هم به تدریج برای چاپ بدو بپردازد؛ اما با درگذشت پدرم کار در همان آغاز متوقف شد و اکنون هیأت امنای گنجینه پژوهشی ایرج افشار مترصد ادامه آن است. بعد هم گفتند اگر شما کار را دست بگیرید من دفترچه‌های دیگر را خواهم گرفت. چنین شد که کار از سر گرفته شد.

آقای جمشید فروغی فرزند محمود فروغی که هم‌اکنون سرپرست ماترک کاغذی ذکاءالملک نزد خانواده‌اند با بلندنظری و بصیرت فرهنگی به تدریج اصل دفترچه‌ها را برای عکس‌برداری در اختیار آرش افشار به نمایندگی از گنجینه پژوهشی ایرج افشار

گذاشتند. در اینجا برای اینکه خوانندگان از چند و چون دفترچه‌های یادداشت محمدعلی فروغی آگاه شوند فهرست‌وار به معرفی آنها می‌پردازیم:

یک دفترچه، یادداشت‌های روزانه از شعبان تا شوال ۱۳۲۹ هجری قمری (برابر با ۱۲۹۰ شمسی، ۱۹۱۱ میلادی).

چهار تقویم، یا به اصطلاح آن زمان «وقت‌نامه» از سالهای ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۵ و ۱۲۹۷ و ۱۲۹۸ شمسی (برابر با ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ میلادی)، با یادداشت‌های گاه و بی‌گاه و بسیار کوتاه. یادداشت‌های تقویم سال ۱۲۹۷، در آذر ماه که فروغی عازم سفر فرنگ شده است پایان یافته.

شش دفترچه، یادداشت‌های روزانه از ۱۷ دسامبر ۱۹۱۸ تا ۱۱ اوت ۱۹۲۰ (برابر با ۲۵ آذر ۱۲۹۷ تا ۲۰ مرداد ۱۲۹۹) که فروغی برای شرکت در کنفرانس صلح پاریس در فرنگ به سر می‌برده است. کتاب پیش رو یادداشت‌های همین شش دفترچه است.

چهار دفترچه، یادداشت‌های روزانه از ۲۰ مارس ۱۹۲۷ تا ۲۹ دسامبر ۱۹۲۸ (برابر با ۲۸ اسفند ۱۳۰۵ تا ۸ دی ۱۳۰۷). از این میان حدوداً چهار ماه پراکنده یادداشت ندارد و ممکن است یک یا دو دفترچه گم شده باشد.^۱

یک دفترچه، با یادداشت‌های پراکنده اندک از سال ۱۹۲۹ میلادی.

تقویم سه ماه نخستین سال ۱۹۳۰ میلادی (تقریباً برابر با سه ماه پایانی سال ۱۳۰۸ شمسی)، با یادداشت‌های نسبتاً کوتاه.

هشت جلد تقویم، یادداشت‌های روزانه سالهای ۱۳۰۹، ۱۳۱۱، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴ و ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۰ شمسی، با یادداشت‌های نه چندان مفصل.

یک دفتر سیمی شده جدید که رونویسی است از بعضی اسناد و یادداشت‌های فروغی. این دفتر با گزارشی از سوابق شغلی فروغی در اداره نگارش وزارت فرهنگ (صادر شده در تاریخ ۱۴ آبان ۱۳۲۳) آغاز می‌شود و بخش عمده آن شرح مذاکرات با مقامات ترک در اکتبر ۱۹۲۷ و مه ۱۹۲۸ است.

و سرانجام رساله درباره خاندان، پدر و سالهای تحصیل خود که گویا در اواخر سلطنت رضاشاه نوشته شده است.

۱. بزرگ‌ترین افتادگی از ۱۸ آوریل تا ۲۰ جون ۱۹۲۷ (۲۸ فروردین تا ۲۹ خرداد ۱۳۰۶) است.

از قراری که آقای جمشید فروغی برای ما نوشته‌اند این دفاتر به همراه بیشتر اسناد و نامه‌ها و عکسهای ذکاءالملک پس از وفات ایشان نزد فرزند دومشان دکتر محسن فروغی بوده است.^۱ با درگذشت محسن فروغی برای مدتی سرنوشت دفترچه‌ها نامعلوم بود^۲ تا اینکه در سال ۱۳۷۲ بانو ماری شیدانی، همسر محمود فروغی، حدود سی و یک دو دفترچه را از یادداشت‌های ذکاءالملک در منزل فرزند چهارم آن مرحوم، بانو فرشته فروغی یافته و با خود به آمریکا بردند و حدود سه سال سرگرم رونویسی از آنها برای چاپ بودند؛ اما عمرشان وفا نکرد و کار ناتمام ماند. مقارن همین اوقات شاهرخ مسکوب به واسطه هوشنگ کشاورز از وجود این یادداشت‌ها نزد خانم شیدانی آگاه شده و درصدد کمک برای چاپ برآمده بود؛ ولی نیت او نیز با درگذشت خانم شیدانی برآورده نشد.^۳

آقای جمشید فروغی معتقدند آن دفترچه از یادداشت‌های روزانه ذکاءالملک نیز که چند سال پیش به کوشش ایرج افشار منتشر شد^۴ و مربوط به روزگار جوانی اوست (تقریباً پنج ماه نخست ۱۹۰۴م)، از منزل محسن فروغی برداشته شده و پس از دست به دست گشتنها خوشبختانه به کتابخانه مجلس شورای اسلامی رسیده است.

۱. بخش بزرگی از کتابخانه محمدعلی فروغی که در اختیار فرزند ارشدش جواد بود در دهه سی به کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران فروخته شد. ایرج افشار در خاطرات خود درباره کتابخانه فروغی چنین نوشته است: «موقمی که در کتابخانه دانشکده حقوق خدمت می‌کردم جواد فرزند ارشد آن مرحوم که مأمور خدمت سفارت ایران در اطریش شده بود و بخش بیشتر کتابخانه در اختیار او بود مراجعه کرد و گفت قصد فروش دارد. البته قسمتی را هم مهندس محسن در اختیار گرفته بود. شاید محمود و مسمود هم مقداری را در اختیار داشتند. به هر تقدیر آنچه را جواد عرضه کرد خریدیم» (این دفتر بی‌معنی، یادگارنمای فرهنگی از ایرج افشار، به کوشش بهرام، کوشیار و آرش افشار، تهران: سخن، زیرچاپ).

۲. مثلاً محمود فروغی در خاطرات خود چنین گفته است: «من سفرنامه ایشان را داشتم. حتی یاد می‌آید کتابچه‌ای بود جلد قرمز، ولی متأسفانه در تهران اینها همه دیگر الآن از بین رفته» (خاطرات محمود فروغی، ص ۱۹).

۳. نک: روزها در راه، ج ۲، ص ۷۰۵. با تشکر از دوست عزیز، دکتر میلاد عظیمی که ما را بدین مأخذ توجه داد. دکتر عباس میلانی هم در مصاحبه‌ای، به نقل از نوّه ذکاءالملک، به وجود این یادداشت‌های روزانه اشاره کرده است (نک: «ابوابیت و تجدّد در باور فروغی و ارانی»، ص ۱۶۰).

۴. یادداشت‌های روزانه از محمدعلی فروغی (۲۶ شوال ۱۳۲۱ - ۲۸ ربیع الاول ۱۳۲۲ قمری)، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸.

از دفترچه‌های ذکاءالملک، ظاهراً رساله دربارهٔ خاندان و محمدحسین فروغی همواره نزد محمود فروغی، که در ایام خانه‌نشینی پدر کنارش حضور داشت، بوده است. دکتر قاسم غنی در یادداشت‌های سفر به آمریکا (چهارشنبه، ۱ شهریور ۱۳۲۹) نوشته است: «عصر رفتم به دیدن آقای فروغی... یادداشت‌های مرحوم فروغی را دادند خواندم و آوردم که خلاصه کنم.»^۱ محمود فروغی خود در خاطراتش به داشتن این دفترچه اشاره نموده^۲ و بخشهای اندکی از آن را هم در مقدمه کتاب مقالات فروغی نقل کرده است.^۳

باری، چنانکه گفتیم این دفاتر به تدریج به دست ما رسید. آخرینشان تقویمهای سالهای ۱۳۰۹، ۱۳۱۱، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴ و ۱۳۱۸ - ۱۳۲۰ بود که در اردیبهشت ماه ۱۳۹۳ با یاری آقای خسرو فروغی، برادر بزرگ‌تر جمشید فروغی دستیاب شد. ماکار را در بهار ۱۳۹۱ با مفصل‌ترین بخش از یادداشت‌ها که داشتیم و پیوسته و بدون افتادگی هم بود آغاز کردیم، یعنی با روزنامه سفر پاریس جهت شرکت در کنفرانس صلح. آنچه در این مجلد پیش روی خوانندگان است در واقع همین بخش از یادداشت‌های روزانه محمدعلی فروغی است که با عزیمت از تهران در صبح روز سه‌شنبه ۲۵ آذر ۱۲۹۷ (۱۷ دسامبر ۱۹۱۸) آغاز شده و با ترک پاریس در ۴۰ مرداد ۱۲۹۹ (۱۱ اوت ۱۹۲۰) پایان می‌گیرد. ذکاءالملک در جزو هیئت اعزامی ایران روانه پاریس شد تا آمال و خواسته‌های ایرانیان را که در جنگ جهانی اول، علیرغم بی‌طرفی، خسارات بسیار دیده بودند به کنفرانس صلح عرضه کند. او در تمام طول سفر کارها و وقایع هر روز را با انضباط کامل یادداشت کرده و گنجینه‌ای کم‌نظیر برای محققان تاریخ ایران باقی گذاشته است.^۴

یادداشت‌های سفر پاریس در شش دفترچه به قطع جیبی با این مشخصات نوشته

۱. یادداشت‌های دکتر قاسم غنی، ج ۴، ص ۲۵۹. توجه ما را به این مأخذ آقای دکتر غلامعلی حداد عادل جلب کردند. از ایشان سپاسگزاریم.

۲. نک: خاطرات محمود فروغی، ص ۱۳.

۳. مقالات فروغی، ج ۱، ص یک - پانزده.

۴. عبدالحسین مسعود انصاری، سالها بعد برخی کلیات را دربارهٔ این سفر در کتاب زندگانی من و نگاهی به تاریخ معاصر ایران و جهان (ج ۱، ص ۲۸۲ - ۳۴۷) نوشت و یادداشت‌های روزانه پدرش، مشاورالملک، وزیر خارجه وقت و رئیس هیئت اعزامی به پاریس را از این سفر (که متأسفانه ناتمام مانده و سخت کوتاه است) در همین کتاب (ج ۱، ص ۲۵۸ - ۲۸۲) منتشر کرد.

شده است: دفترچه اول با جلد چرم مشکی و اوراق کاهی شطرنجی، ۱۲۴ صفحه مکتوب دارد و در هر صفحه بین ۱۹ تا ۱۱ سطر^۱ با مداد تحریر شده است. بر صفحات آغازین آن سیاهه‌ای از البسه و اسباب سفر یادداشت شده است. دفترچه دوم همانند دفترچه پیشین است. ۱۲۲ صفحه آن مکتوب است و در هر صفحه از ۶ تا ۱۸ سطر^۲ به مداد نوشته شده است. دفترچه سوم نیز از نوع دفاتر قبلی است اما با جلد مقوایی. تمام ۷۶ صفحه آن مکتوب است و به لحاظ سطر بندی تفاوت چندانی با دو دفترچه پیشین ندارد. دفترچه چهارم با همان نوع کاغذ اما مجلد به مقوای مشکی است. جز پشت ورق آخر که سفید مانده، بر هر ۷۱ صفحه آن یادداشت شده است، باز هم به مداد. تعداد سطرهای هر صفحه معمولاً ۱۴ یا ۱۵ سطر و گاه کمتر است. دفترچه پنجم را چنانکه فروغی خود بر بالای صفحه نخستش نوشته از یک کتابفروشی فرانسوی در لندن خریده است. جلد آن گالینگور یا رچه‌ای زیتونی رنگ است. اوراقش خط کشی شده و هر صفحه ۱۹ سطر دارد. ۱۲ صفحه آن مکتوب است و جز صفحات آغازین که با خودنویس نوشته شده، یادداشت باقی صفحات با مداد است. دفترچه ششم با اوراق خط کشی شده و جلد گالینگور سبز است. ۱۷۶ صفحه مکتوب دارد که نیمی با خودنویس و نیمی با مداد نوشته شده است. دو سه ورق آخر آن هم سفید است. پایان هریک از دفترچه‌ها در پانویسهای کتاب حاضر مشخص شده است.

دشوارترین بخش در مقابله و تصحیح این یادداشتها خواندن خط قلم انداز فروغی بود که معمولاً با مدادی کم رmq بر کاغذی کاهی رنگ، که با گذشت زمان به زردی گسراییده، نوشته شده بود. با وجود اینکه یادداشتها از سر دست قلمی شده، خط خوردگیها و اغلاط اندک است، اما گاه همین مقدار اندک و نیز ریزنویسها بر دشوارخوانی یادداشتها افزوده است. ما همه کوشش خود را کرده‌ایم تا کلمه ناخوانایی در متن باقی نماند. سختی دیگر کار شناخت اسامی فرنگی بود که به خط فارسی نوشته شده‌اند. طبعاً ضبط درست آنها مستلزم شناخت هریک و صرف وقت بسیار بود. تعداد قابل توجهی از رجال فرنگی مذکور در این یادداشتها را با رجوع به منابع متعدد در پانویسها - اول بار که نام آن شخص آمده - به اجمال شناسانده‌ایم.

۱. معمولاً ۱۶ یا ۱۷ سطر نوشته شده است. ۲. معمولاً ۱۶ سطر نوشته شده است.

در چاپ کتاب رسم الخط معیار امروز را برگزیده‌ایم، اما هر کجا گمان کرده باشیم که املائی فروغی ارزش تاریخی برای نگارش خط فارسی دارد تغییری در رسم الخط وی نداده‌ایم. اسامی و کلمات فرنگی نیز همواره به همان املایی که فروغی نوشته بود در متن حفظ شده است. از همین روست که خوانندگان در مواردی به صورتهای دوگانه از کلمه یا اسمی واحد برخورد خواهند خورد. در معدود مواردی که سهوی بر قلم فروغی رفته، متن را اصلاح و نوشته او را در پانویس آورده‌ایم. چند جا را هم که اصلاح جمله نیازمند تصرفی بیشتر از سوی ما بود به همان صورت رها کرده و در پانویس تذکر داده‌ایم که در اصل چنین است. تاریخهای هر روز را برای سهولت استفاده خوانندگان یکدست و تکمیل کرده‌ایم، اما همه جا افزوده‌های ما درون قالب آمده است.

تصاویر لنش دفترچه یادداشت ذکاءالملک که در کتاب حاضر به طبع رسیده است اینک در گنجینه پژوهشی ایرج افشار، سپرده شده به مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، حفظ می شود. دیگر دفاتر یادداشت این مرد ادیب و میهن دوست که ذکرشان در آغاز این نوشته گذشت به زودی در قالب کتابی دیگر در اختیار خوانندگان قرار خواهد گرفت.

چاپ این کتاب به خواستاری استاد ایرج افشار که به راستی سلسله جنبان نشر روزنامه‌های خاطرات مردان سیاست و فرهنگ بود صورت می پذیرد و از آخرین خدمات فرهنگی وی به شمار می آید. ای کاش این مقدمه را اکنون او می نوشت.

نه تنها ما، که جامعه فرهنگی ایران برای انتشار چنین کتاب مهمی خود را مدیون آقایان جمشید و خسرو فروغی خواهد دانست. اگر همت بلند این بزرگواران نبود بسا این یادداشت‌های ارزشمند هم سرنوشتی چون اسناد و نوشتجات دیگر بزرگان کشورمان در طول تاریخ پیدا می کرد.

دوست ارجمندمان آرش افشار، فرزند برومند ایرج افشار، در به ثمر رسیدن کار نقشی عمده داشت و کار ناتمام پدر را تمام کرد. سپاسگزاری از او بر ما و خوانندگان فرض است.

در گره گشایی دشواریهای بسیار متن از یاری مفتنم عزیزانمان دکتر علیرضا امامی،

بانو میترا قرادی، سعید لیان و دکتر سحر وفایی تاج خاتونی برخوردار شدیم. بدون دستگیرهای بی دریغ ایشان این کار به انجام شایسته‌ای نمی‌رسید. از جان و دل از ایشان سپاسگزاریم. سعید لیان با لطف تمام تهیه عکسهای کتاب را نیز بر عهده گرفت و با همکاری دوست گرامی دیگرمان، محسن طالبی آبکناری، بخش عکسها را آماده ساخت. از حسن سلیقه هر دو دوست متشکریم.

دوست فرهیخته آقای کاوه بیات چند اصلاح را در نمونه آخر کتاب یادآور شدند و ما را ممنون لطف خویش کردند.

حروفچینی و صفحه‌آرایی این کتاب را استاد بیوک رضایی بر عهده داشتند. مهارت ایشان در خواندن اقسام خطوط دشوار ستودنی است و اگر موهبت همکاری ایشان نبود، کار مقابله و تصحیح متن دشوارتر از آن می‌شد که بود.

سرانجام سپاسگزار دوست عزیزمان آقای علی اصغر علمی، مدیر فرهنگ دوست انتشارات سخن‌ایم که این کتاب را بدین آراستگی به دست علاقه‌مندان رساندند.

محمد افشین وفایی، پژمان فیروزبخش

تهران، نوروز ۱۳۹۴